

TANULMÁNY

Neményi Mária

CSALÁD ÉS CSALÁDPOLITIKA

Egy európai nemzetközi összehasonlító kutatás¹ magyar résztvevőjeként alkalmunk volt egy mélyinterjúkra támaszkodó vizsgálat lefolytatására, amelynek témája a család és a családpolitika viszonya volt. Ez a kis mintán végzett kutatás az utolsó láncszeme volt egy olyan, 11 országra kiterjedő, többféle módszert ötvöző vizsgálat sorozatnak, amely azt a kapcsolatot kívánta feltárni, amely az adott országok családra vonatkozó szociálpolitikája, a politikák társadalmi kommunikációja és a családok tagjai általi percepciója között fennáll.

A kutatás abból a tényből indult ki, hogy a 21. század küszöbén a nyugati világ politikusai számára megkerülhetetlen kihívást jelentenek azok a demográfiai és társadalmi folyamatok, amelyek az egyes országokban más és más mértékben, de mindenütt végbementek-zajlanak. E folyamatok lényeges elemei a népesség csökkenése, a lakosság öregedése, a változó családformák és újfajta együttélési minták előtérbekerülése, a csökkenő családonkénti gyermekszám, a nemzedékek közötti és a nemek közti kapcsolatok változásai. Mindamelllett a kutatás kezdeményezői szerint viszonylag kevés ismeretünk van arról, hogyan születnek az egyes európai országokban azok a kormányzati-politikai döntések, amelyek befolyást gyakorolhatnak a családok életére. Még kevésbé feltárt, hogy mekkora szerepet játszanak a családokat érintő politikai intézkedések a különböző olyan tényezők között, amelyek az egyének döntéseit motiválják családi életük egyes állomásain. Mindezek alapján ez az összehasonlító kutatás másodelemzések és új empirikus kutatások segítségével arra törekedett, hogy elmélyítse ismereteinket a közelmúltban végbement és ma is zajló szocio-demográfiai változásokkal kapcsolatban, különös tekintettel a változó családi strukturákra és azokra a kihívásokra, amelyeket ezek a változások az európai társadalmakra és intézményeire gyakorolnak, valamint megkísérelje feltárni ezeknek a politikai reakcióknak a családokra gyakorolt lehetséges hatásait.

¹ *Improving Policy Responses and Outcomes to Socio-Economic Challenges: changing family structures, policy and practice* – A hároméves kutatási program az Európai Bizottság 5-ös Programjának keretében zajlik, 1999-2002 között (HPSE-CT-1999-00031). A kutatást Linda Hantrais koordinálja (European Research Centre, Loughborough University). Az eddigi publikációkat lásd: <http://info.lboro.ac.uk/departments/eu/cross-national-research.html>. A magyarországi kutatást az MTA Szociológiai Kutatóintézetében az általam vezetett kutatócsoport végzi. A közösen kialakított kutatási terv elsősorban az országok közötti összehasonlítás céljainak felel meg, és kevésbé alkalmas adott formájában és mélységében a magyar viszonyok feltárására. Így hasonló témában pályázatot nyújtottam be és támogatást nyertem az OTKÁ-tól. A munkálatok ebben az évben kezdődnek el, eredményeit majd természetesen publikálni kívánjuk.

A kutatásban az Európai Unió nyolc tagországa és három úgynevezett csatlakozó ország vesz részt. A résztvevő országok kiválasztásánál a kutatás vezetői több szempont együttes figyelembevételére törekedtek. Fontosnak tartották, hogy olyan országok kerüljenek a kutatásba, amelyek az európai uniós tagságot különböző hullámokban szereztek meg, illetve olyanok, amelyek még a csatlakozás előtt állnak. Szempont volt az is, hogy lakosságuk mérete, a gazdasági-társadalmi, kulturális és politikai környezet változatossága, a gazdasági és jóléti fejlődés fokozatai alapján különböző országok kerüljenek a vizsgálatba. Így az úgynevezett „kontinentális” országokat Franciaország, Németország és Olaszország reprezentálja, az univerzális jóléti rendszerrel rendelkező országokat Írország és az Egyesült Királyság, a mediterrán országokat, amelyeket kevésbé kifejtett szociális rendszer jellemez, Görögország és Spanyolország, és az univerzalista és egalitáriánus jóléti rendszerrel bíró államokat az északi országok közül Svédország képviseli. A csatlakozni kívánó országok közül – hátuk mögött államszocialista múlttal és a rendszerváltozás tapasztalatával – három közép-kelet-európai ország, Észtország, Lengyelország és Magyarország vesz részt a kutatásban.

A kutatás egyaránt támaszkodik idősoros statisztikákra, korábbi kutatások eredményeire, valamint interjúk, médiaelemzések segítségével igyekszik feltárni, hogyan foglalkoztatják a fenti kérdések a kutatásban résztvevő országokban a politikusokat, a tudományos élet szereplőit, a médiát. Elemezni kívánja, hogy a politikák kialakításában milyen súllyal reprezentálódnak a társadalmi tények, vagy éppen a családra vonatkozó ideológiák, ideálok. Mindezt pedig annak tükrében kívánja összehasonlító módszerekkel értelmezni, hogy a kialakult társadalmi tényekre válaszul megfogalmazott politikák célt érnek-e, azaz történik-e hatásukra változás a családok életében, de arra is kíváncsi, hogy a családok maguk hogyan nyugtázzák a rájuk irányuló politikai befolyást.

Ez utóbbi kérdés állt a fókuszában annak az ötven fős mintán végzett mélyinterjú vizsgálatnak, amely jelen tanulmány témája. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy egy ilyen kutatás nem alkalmas olyan következtetések levonására, amelyek a mai magyar társadalom tagjainak a családokat érintő szociálpolitikához való viszonyát általános érvénnyel jellemeznék. Ugyanakkor olyan kvalitatív adatokhoz jutottunk az irányított beszélgetések során, amelyek illusztratív erejüknel fogva árulkodhatnak azokról a tapasztalatokról, attitűdökről és értékelésekről, amelyeket a különböző élethelyzetben élő személyek fogalmaztak meg a beszélgetések során arról, hogyan születtek a családi élettel kapcsolatos terveik és döntéseik, illetve hogy befolyásolta-e családi életük alakulását az adott időszakban aktuális társadalom- és családpolitika, és ha igen, milyen módon, milyen mértékben. Ha tehát kiválasztott interjúalanyaink nem is reprezentálhatják nemüket, korosztályukat vagy társadalmi csoportjukat, mégis jó példaként megerősíthetik, esetleg árnyalhatják azokat a korábbi magyarországi kutatási tapasztalatokat, amelyek a családi élet közelmúltbeli változásairól szólnak. Anélkül, hogy elmélyednénk a hazai szakirodalom ezirányú kutatásainak ismertetésében, csak utalni szeretnék arra, hogy például a 2002-ben már harmadízben megjelent *Szerepváltozások* (Nagy–Pongrácz–Tóth 2002) is a korábbiakban szokásos területeken lefolytatott kutatás ismertetésén túl olyan témákra koncentrált, amelyek egybevágóan a nemzetközi kutatás céljaival. Külön hangsúlyt kaptak ebben a kötetben azok a kérdések, amelyek a családok szerkezetében, a férfiak és nők

családon belüli és társadalmi munkamegosztásában, a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökben bekövetkezett változásokat érintik. Itt is előtérbe kerültek a későbbre halasztott házasságkötés és gyermekvállalás, a házasságot kiváltó élettársi kapcsolat, az egyszülős család vagy a párkapcsolatok alakulása és a karrier viszonyának problémái. Ez és a hasonló kötetek írásai, valamint az elsősorban a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetében folyó, főként demográfiai adatokra, vagy máskor survey típusú kutatásokra támaszkodó publikációk² a társadalomban zajló radikális változások ellenére azt a vélekedést tartják fenn és erősítik meg, miszerint a társadalom tagjai a család hagyományos funkciói, és ezen belül elsősorban a gyermekvállalás és gyermeknevelés mint női feladat tételezésével továbbra is döntően a tradicionális felfogást képviselik.³ Lehet, hogy a mélyinterjú vizsgálatok sem cáfolják meg ezt a többségi vélekedést, de a hagyományos családforma kognitív elfogadása és gyakorlati elvetése közötti ellentmondás feszültségét ha feloldani nem is, legalább talán árnyalni képesek.⁴

A vizsgálati minta jellemzői

Az interjúalanyok kiválasztásánál – megfelelően az összehasonlító kutatás elvárásainak – tekintettel kívántunk lenni a sokféleségre az interjúalanyok lakóhelye, családi állapota, életkora, iskolázottsága, társadalmi státusa szerint, valamint törekedtünk arra, hogy ebben a kis mintában mintegy fele-fele arányban szerepeljenek a változatos családi formákban élő nők és férfiak. Így a vizsgálatban 29 nő és 21 férfi válaszoló vett részt, életkoruk 25 és 67 év között változott. Tíz személy budapesti volt, kilencen vidéki nagyvárosban, huszonöten vidéki kisvárosban, hatan pedig falun éltek. A szocio-ökonómiai státus szerinti durva csoportosítás alapján 16 személyt sorolhattunk a felső társadalmi státusúakhoz, huszonegyen kerültek a középső kategóriába, tizenhárman pedig az alsó kategóriába (ezt a kategorizációt az iskolázottság és az életszínvonal együttes figyelembevételével alakítottuk ki). Etnikai hovatartozása alapján szerepelt mintánkban két roma, egy szerb és egy német nemzetiségű személy is. Bár a válaszolók többsége kérésünkre besorolta magát valamely egyház tagjai közé, csupán alig néhányan tulajdonítottak jelentőséget vallásosságuknak az interjúban érintett témák kapcsán.

A minta családi állapot szerinti megoszlása rendkívül változatos képet mutatott, megfelelően az európai kutatás kívánalmainak. A kérdés idején a többség – harminchárman – házasságban élt, közülük huszonnyolcan első, öten pedig második házasságukban. A fennmaradó 17 személy között találunk elvált családi állapotúakat – közöttük szerepel egy homoszexuális és egy lesbikus párkapcsolatban élő interjúalanyunk is –, válás nélkül különélőt, élettársi kapcsolatban együttélőket, akik közül volt, aki első, volt, aki többedik ilyen kapcsolatában élt, és olyan is volt, aki válása után új partnerével nem az újránházasságot, hanem az együttélést választotta. Ezen kívül két özvegy női válaszoló volt. Egyetlen kivétellel mindegyik családban nevelkedik

² Lásd például Molnár-Pongrácz (1996, 1991), Csernák (1992), S.Molnár-Pongrácz-Kamarás-Hablicsek (1998), Szukicsné (1995).

³ Lásd például Tóth (1997: 86–103).

⁴ A női életutak vizsgálatának mélyinterjú megközelítésére magam is több ízben tettem már kísérletet, lásd: Neményi (1998, 2001).

vagy nevelkedett gyermek. A mintánkban előforduló legnagyobb gyermekszám négy volt, jellemző módon a családok egy vagy két gyermeket neveltek. Újraházasodás révén bonyolultabb családi összetételek is előfordultak, és a korábban elvált, majd újra-házasodott szülők nemcsak a saját otthonukban nevelt, hanem előző házastársukhoz került gyermekükről is említést tettek. Három válaszolóink egyszülős családban élt, egyikük Magyarországon szokatlan módon egy kisgyermekét nevelő, velük jelenleg gyesen lévő apa. A nem hagyományos házassági formákkal gyakrabban találkozhatunk a nők között. Huszonegy férfi válaszolóink között mindössze négyen voltak elváltak és hárman éltek második házasságukban, ezzel szemben a nők közel fele rendelkezett bonyolultabb családi történettel.

Interjúalanyainkra jellemző volt a rendkívül korai házasságkötés, az egész mintát tekintve – egyébként különbség nélkül férfiak és nők körében – az első házasodás ideje átlagosan a 22. életévre esett. A férfiak között is előfordult egy esetben a 20 éves kor előtti házasodás, a nők között ez ötízben fordult elő. Nem találtunk különbséget abból a szempontból, hogy a fiatalon házasodás inkább az idősebb vagy a fiatalabb korosztály körében volt-e gyakoribb, és az iskolai végzettség sem jelentett lényeges különbséget a házasság időzítése szempontjából: a mintánkba került magas iskolai végzettségű nők is már huszas éveik elején házasságot kötöttek. A korai házasságkötés motivuma az említések szerint gyakran a szülői családban tapasztalt probléma, a szülők válása, korai felnőtté válás, vagy a „menekülés otthonról” volt, amit azonban válaszolóink a szerelemmel is megindokoltak. Éppen a meggondolatlanság, a társ alapos ismeretének hiánya vezetett többször is váláshoz – bár a fiatalon kötött házasságok közül több is évtizedeken át tartósnak bizonyult.

A továbbiakban a mélyinterjúk elemzésének azt a kérdéskörét kívánjuk bemutatni, amely a családi élet alakulásának történetét a munkavállalás történetének, a döntések idején fennálló, családot támogató intézményeknek és rendelkezéseknek és ezek kölcsönös egymásrahatásának fényében vizsgálja. Az elemzéshez az interjúk megfelelő szövegrészeit illusztrációként használjuk, a válaszolók nemének és életkorának megjelölésével.

Családtörténetek és munkavállalói történetek

Válaszóink munkavállalói története szorosan összefügg mindazon demográfiai tényezőkkel, amelyeket a minta kiválasztásánál is figyelembe vettünk, mégis érdemesnek tartjuk általánosságban bemutatni a minta összetételét a kutatásba került személyek szakképzettségének, foglalkozásának, munka-karrierútjának szempontjából.

Női válaszolóink között mindössze hárman végeznek fizikai munkát – egyébként olyan típusút, amely sztereotipikusan köthető a női nemhez, azaz takarítónő, textilipari munkás és betanított élelmiszeripari munkás foglalkozásúak voltak vagy jelenleg is azok –, de a többségükre is elmondható, hogy akármilyen végzettséggel rendelkeznek is, úgynevezett női munkát végeznek. Gyors- és gépirónő, irodai alkalmazott, óvónő, tanárnő, gyógypedagógus, szociális munkás, gyermekgondozónő, védőnő, gyógyszer-tári asszisztens, ápolónő és titkárnő fordult elő a foglalkozások között. Csupán három olyan női interjúalanyunk volt, aki úgynevezett „férfias” foglalkozást választott: egyi-

kük agrármérnöki végzettségű, másikk kőfaragó-kőszobrász, a harmadik építőipari végzettségű volt. A pályaválasztás nemi meghatározottsága egyformán jellemezte idősebb és fiatalabb válaszolóinkat, nem találtunk tehát különbséget aszerint, hogy szak-képztségüket a szocializmus évtizedeiben vagy esetleg utána szerezték meg. Jellemzőnek találhatjuk azonban azt, hogy egyetlen idősebb tanárnő kivételével mindegyikük igénybe vette a gyest, azaz fizetett munkáját évekre megszakította a korai gyermeknevelés időszakában. Ez a periódus azonban többek számára a továbbképzés időszakát is jelentette, ezek alatt az évek alatt szereztek hárman is felsőfokú diplomát, mások pedig speciális szakképzettséget, amellyel a munkába való visszatéréskor munkaerőpiaci pozíciójukat javítani tudták. Ebben a kis mintában három olyan személyrel is találkoztunk, aki rokkantnyugdíjas, azaz egészségi okokból leszázalékolták, de más területen ugyan, mint korábban, továbbra is dolgozik. A mintába bekerült két nyugdíjas interjúalanyunk pedig teljes munkaidőben dolgozik más munkahelyen, de eredeti munkakörében, az alacsony nyugdíját kiegészítendő.

A rendszerváltás nem hagyta érintetlenül sok válaszolónk munkatörténetét, elsősorban az idősebbekét. A munkahely- vagy foglalkozásváltások ezekben az esetekben többnyire a saját vagy a házastárs munkahelyének megszűnése miatt következtek be. Rendszeresen visszatérő beszámolókat olvashattunk az állami vállalatok összeomlásáról, kis cégekké alakulásáról, vagy éppen külföldi tulajdonos megjelenéséről, aki léptette a fölösleges, így elsősorban az idősebb, női munkaerőt. Gyakran találkoztunk kényszervállalkozás beindításával, esetenként annak csődjével.

Első példaként annak a vidéki nagyvárosban élő, „férfias” foglalkozást választó nőnek az esetét mutatjuk be, aki az állami vállalat alkalmazottjától az egyéni vállalkozásig jutott el.

„1969 júliusától dolgoztam egy építőipari cégnél, mivel építőipari végzettségem van. Technikus voltam, művezető, előkészítő kalkulátor. Ez volt két évig, közben szülnem, elmentünk S-ra, ott otthon voltam egy évig a nagyobbik fiammal. Akkor elhelyezkedtem egy költségvetési üzemenél, ami szintén építőipari jellegű volt, ott is technikus voltam és művezető. 1974-ben visszaköltöztünk M-ra anyósomékhöz, lakásproblémák miatt, és elhelyezkedtem kalkulátorként. Ezt a munkát 15 évig végeztem, közben csoportvezető lettem, tanfolyamokat végeztem... Amikor a nagy építőipari cégek kezdtek tönkremenni 1989-ben, kezdtek alakulni a kft-k, akkor én is elmentem egy kft-be dolgozni. Ott is kalkulátornak, de mivel ott kevesen voltunk, pénztárosi munkát is kellett csinálni. Ott ismerkedtem meg a számítógéppel... ott dolgoztam öt évig. Akkor betegség és egyébek folytán leszázalékoltak, de a rokkantsági nyugdíjból nem lehetett megélni, ezért kiváltottam az egyéni vállalkozói igazolványomat. Itthon végeztem a munkámat... A munkám mennyisége jóval több, mint amit akkor csináltam, amikor állami vállalatnál dolgoztam. Akkor csináltam egy bizonyos egységnyi munkát, a kft-nél annak a háromszorosát, most, mióta itthon vagyok, a munka ötszörösét csinálom. ... nincs se szombat, se vasárnap, se szabadság, muszáj csinálni...” (Nő, 50 éves.)

A második példa szintén a rendszerváltozás pályára gyakorolt hatásáról árulkodik, arról, hogy közel harminc éves munkaviszony után hogyan kerülhet ki valaki a munka legális világából:

„Közgazdasági érettségim van. Először bolti pénztáros voltam, utána kerültem áruházakhoz adminisztratív munkakörbe, majd pénzügyesnek. 1970-től 1996 májusáig dolgoztam a ruhaiparban, amikor megszűnt a cég, illetve átalakult, akkor jöttem el.

Mikor eljöttem, akkor már részvénytársaság volt az osztrákokkal a Kleider Bauer, ott csoportvezetőként dolgoztam. Tulajdonképpen előnyugdíjba jöttem, még lett volna két évem a nyugdíjig. Jelenleg bejelentés nélkül dolgozom egy családi vállalkozásban 2000 januártól, ahol mindenestül vagyok, pénzügyi utalások, forgalom-nyilvántartás, adó...” (Nő, 59 éves.)

Harmadikként egy fiatal, pályakezdő induló karrierjét mutatom be, aki jól tudta hasznosítani az állami szociálpolitika nyújtotta lehetőségeket, azaz a munkanélküli-ként ingyen hozzáférhető szakmaszerzést, valamint a gyese ideje alatti továbbtanulást:

„Az érettségi után 1991-ben egy virágüzletben dolgoztam, ott voltam 92-ig. Aztán megpróbáltam felvételizni a Gyógypedagógiai Főiskolára, de nem sikerült. Akkor elmentem munkanélküli-re, a munkanélküli alatt elmentem a marketing asszisztensi tanfolyamra. 93 februárjában mentem az E-i Foglalkoztatóba, mint rehabilitációs asszisztens, és aztán 94-ben átkerültem a marketing osztályra, amikor kiderült, hogy van ilyen végzettségem. 96 júniusától gyesen voltam egészen 2000 december 31-ig. Közben 95-ben felvételiztem a Gyógypedagógiai Főiskolára levelezőn, általános szociális munkás szakra. 99-ben elvégeztem, maradt még egy évem itthon a fiammal. 2000 január 1-től beléptem itt E-n a családsegítő és gyermekjóléti központba. Azóta is itt dolgozom, mint családgondozó, két település tartozik hozzám.” (Nő, 28 éves.)

Férfi válaszolóink munkavállalási történeteik egyenesen erősen mutatják a foglalkozások nemi alapú szegregációját. 11-en fizikai munkásként kezdték pályájukat, közülük többen továbbléptek. Szakképzettségüket általában az ipar különböző ágazataiban szerezték, van közöttük építésztechnikus, műszerész, épületgépész, vegyész, villamosmérnök, nyomdász, repülőmérnök. Ezekkel a képzettségekkel különböző karrierreket futottak be – némelyikük egyéni vállalkozó lett, mások a munkanélküliséget megtapasztalva alkalmi munkákra kényszerültek, néhányan viszont valódi karriert értek el, vezetői pozíciót szereztek. A munkanélküliség, a kényszerű szünetek vagy a lecsúszás több sorsot is érintett. Férfi válaszolóink között ketten leszázalékoltak, rokkantnyugdíjasok, megbetegedésük láthatóan szorosan összefügg túlfeszített munkatempójukkal. A magyarországi viszonyok között szokatlan módon olyan válaszolóink is akadtak, akik egyedülálló szülőként két kisgyermekével gyesen van otthon.

Egy interjúalanyunk, az 50 éves volt szakmunkás pályája jól példázza az idősebb generációhoz tartozók sajátos magyar munkakarrierjét. A szocializmus évtizedeiben a másodállás, a „második gazdaságban” való részvétel, a rendszerváltás után pedig az új, külföldi tulajdonosnak való fokozott megfelelés vágya vezetett az önkizsákmányoló életmódhoz, ami egészségének összeroppanását eredményezte.

„1968-ban végeztem esztergályosként a szakmunkásiskolát... akkor kerültem a p-i bányához. 6 hónapig voltam ott, amíg nem ürült hely A-n a Videotonnál ... 72-ben bevonultam katonának, 74-ben szereltem le, rendszeren kijártam az időt, 24 hónapot. ...A feleségem is keveset keresett, én is keveset kerestem, valahogy ki kellett egészíteni az életet, az anyagi részét. Elég sokat vállaltam másodállásokat, maszekoltam. A festő szakmában, ahhoz is értettem. Reggel elmentem dolgozni és este 9 órakor jöttem haza. Hét végén is dolgoztam, úgy tudtam összerakni 2000-2500 Ft-ot a 70-es évek végén, 80-as évek elején. ...Aztán jött a rendszerváltás, a Videotonban is jöttek a váltások. Két csoportra oszlott a létszám, egy osztrák cég meg egy magyar cég vitte ezt a két csoportot. Én elég jó helyre kerültem, az osztrák céghez. ...Nem kerültem magas beosztásba, dolgoztam a gépen, gépeket programoztam tulajdonképpen. ...12 órát

dolgoztam. Rengeteg pénzt kerestem abban az időben. Sok fiatal került a kezem alá, akiket kiképeztem... aztán sajnos megbetegedtem, kaptam egy trombózt a bal lábamba. ... Ennek a vége tulajdonképpen, hogy le kellett vágni a lábam térd fölött... Táp-pénzen vagyok, de a munkatársaim, a főnökeim megígérték, hogy lesz munkahelyem. Ha vissza tudok menni... ” (Férfi, 50 éves.)

Kontrasztként egy szakközépiskolai végzettséggel rendelkező fiatalembernek a mai korra jellemző pályakezdését mutatjuk be:

„Az első munkahelyem? Pályakezdő munkanélküli voltam egy hónapig, munkanélküli segélyből éltem. Papíron persze, sőt, papíron kihasználtam mind a hat hónapot, amit akkor igénybe lehetett venni. Amúgy feketén dolgoztam, H-n egy szinten feketén működő autószerelő műhelyben. ... A munkanélküli segéllyel kipótolva és az akkori fizetési viszonyoknak megfelelően ez nem volt rossz fizetés. Bár dolgozni is sokat kellett. ... Ez ment, míg bevonultam katonának. Egy év volt akkor a sorkatonai szolgálat, bevonultam, letöltöttem, a szakmában azt is. P-n voltam a repülőezrednél mint gépkocsivezető. Zökkenőmentesen lezajlott az egy év, és visszamentem, vártak rám. Közben letelt a pályakezdő munkanélküli, plusz anyagi mellékes nem volt. Ezalatt jól megnöttek a fizetések, többre is vágytam, és a V-i Bakony Műveknél helyezkedtem el. Minőségellenőr lettem, 14 hónapot dolgoztam a szakmában. Közben, mint sok más cégnél, ott is leépítések voltak, áthelyezések, és ugye én, mint legfiatalabb dolgozó, esélyt kaptam arra, hogy maradjak, de csak mint fizikai dolgozó, mert minőségellenőrt nem tudnak tovább foglalkoztatni. Igazából az ottani munka nem fogott meg, úgyhogy felmondtunk egymásnak. És ismét elmentem munkanélküli segélyre papíron, jogosult voltam.... Az mellett egy-két fekete munkát azért végeztem. Egy kft-nél voltam feketén alkalmazott. Meg az akkori polgármesternek dolgoztam feketén, ő földmunkát végzett és én traktoroztam. Az összfizetés nem volt rossz, a háromból összetevődött. Aztán egy ismerősöm felhívta a figyelmemet egy hirdetésre, és felvettek a Daewo Motorhoz, mint autószerelőt. ... Dolgoztam ott majdnem két évet... Amikor kaptam egy újabb fülest, és odakerültem, ahol jelenleg is dolgozom. A-n, egy vállalkozónál gumiszerelő vagyok és centirozó. Amúgy három embernek vagyok a főnöke, mint csoportvezető ténykedek...” (Férfi, 25 éves.)

A munkavállalói történetek tehát élesen kettéválnak a válaszolók nemének függvényében. Habár minden női válaszolónk is végez vagy végzett pénzkereső tevékenységet, egyértelműen kimondható, hogy az ő pályaválasztásukat, munkavállalásukat és munkahelyváltoztatásait a gyermeknevelésnek, adott esetben a férj vagy valamelyik más családtag megbetegedése, rokkanttá válása esetén az ápolásnak, tehát a családi feladatoknak rendelik alá. Gyakran találkoztunk ilyen típusú megszólalással:

„Eleve úgy választottam munkahelyet, hogy tudjam ellátni a családot, tudjak segíteni a gyerekeknek a tanulásban, el tudjam végezni a házimunkákat...” (Nő, 48 éves.)

Egyik interjúalanyunk karrierjének emelkedését gátolta meg a családi helyzete:

„A vállalat be akart iskoláztatni számítógépes tanfolyamra, minden vállalattól csak néhány embert választottak ki. De azután úgy éreztem, hogy a család mellett ez nem menne nekem. Vidékre is kellett volna menni gyakran betanítani a számítógép-használatot.” (Nő, 59 éves.)

Egy, a beteg férjét ápoló nő pedig feladta korábbi foglalkozását is:

„Miről álmodtam kislánykoromban? Nem fogod elhinni, de világeletemben arról álmodtam, hogy ápolónő leszek, de sosem lettem az. De valójában az egész életem azzá

tett. Amikor leérettségiztem, úgy döntöttem, hogy soha többet nem tanulok... elmentem dolgozni adminisztrátorként... Itt dolgoztam 12 évig, és utána lettem maszek. A férjemet 75-ben autóbaleset érte, a nyakcsigolyája eltört, és ő innentől kezdve már rokkantként került haza. ... A baleset után én még otthon voltam a kicsivel, miután ő még csak öt hónapos volt, utána visszajöttem dolgozni a cégemhez. De az volt a legnagyobb probléma, hogy a férjem balesete után sokszor volt olyan, hogy fussak haza, mert WC-re kell mennie, mert ez kell, az kell, és gondot jelentett a munkahelyről állandóan elkéredzkedni. És akkor jött ez a lehetőség a szitanyomással, maszekben, így magamnak az ura vagyok.. Tehát otthon dolgoztam, otthon lehettem a gyerekekkel... ” (Nő, 50 éves.)

Gyermekét egyedül vállaló és nevelő fiatal interjúalanyunk éppen családi helyzete miatt nem tud elhelyezkedni a legális munkaerőpiacon, és alkalmi munkából: takarításból, bébiszittelésből él:

„Amikor gyesre mentem, akkor szünt meg az a kft, ahol dolgoztam, ezért oda nem tudtam volna visszamenni, ha akarok, akkor sem. Innentől kezdve nem tudok elhelyezkedni igazából, mert 8-tól 4-ig munkát elég nehéz találni, főleg ilyen eladóit.” (Nő, 28 éves.) Ugyancsak nehéz feladatot jelent a munkavállalás és a gyermeknevelés összehangolása az elvált nőknek, például:

„Hát ezt nehéz volt összehozni, de nagyon fontos volt, hogy én egy nagyon megbízható háttér legyek a gyerekeknek, a legstabilabb pont az életükben... Viszont az is nagyon fontos volt, hogy a munka is menjen, mert kellett a pénz... tehát nagyon jól kellett szervezni. Nekem ez nem volt túl könnyű, hogy megcsináljam, hogy mindig ott legyek, ahol kell.. Amikor ők már lefeküdtek, akkor kezdődött nekem a második műszak vagy a harmadik műszak... Nagyon megterhelő volt nekem. Azért ahol megoszlanak a terhek, ott sokkal egyszerűbb, rám nagyon nagy teher hárult.” (Nő, 51 éves.)

A gyes időszakát kivétel nélkül pozitívan értékelték válaszolóink. Ezt az időszakot, ami több gyerek vállalása esetén akár 4-5 évig is eltarthatott – egyik válaszolónk így jellemezte:

„Most kezdem értékelni, hogy nagyon jó dolog, hogy engem most azét fizetnek, hogy itthon legyek vele. És legalább nem kell görcsölni, mert ez egy fix bevétel...” (Nő, 30 éves.)

Férfi megkérdezettjeink karriertörténetei a nőkhöz képest nagyobb mértékben tükrözik a magyar társadalomtörténet kihívásaihoz való alkalmazkodást, az új körülményekhez való viszonyulást. Talán befolyásolhatta a mintánkhoz tartozó férfiak munkavállalói történetének alakulását, hogy két olyan régióban is készítettünk interjúkat, amely az átlagosnál nagyobb mértékben szenvedte el a rendszerváltozást követő gazdasági szerkezetváltást. Ez a tény magyarázhatja, hogy a férfiak közel fele az állami foglalkoztatottságból a vállalkozói (olykor kényszervállalkozói) karriert választotta, közben hosszabb-rövidebb ideig a munkanélküliség megtapasztalásával.

Mind idősebb, mind fiatalabb interjúalanyaink között azonban azt találtuk, hogy a családi állapotban bekövetkező fordulat jóval kisebb mértékben érintette pályájuk alakulását, mint a nőké. Amennyiben egy adott állás vagy másodállás, többletmunka elvállalása mégis a család helyzetével függött össze, ez inkább az anyagi helyzet javításának szándékával, a család megnövekedett létszámához szükséges – és a feleség gyermeknevelésre fordított idején kieső jövedelem miatti – pénzkereset biztosításával magyarázódott:

„A házasságkötés után mindketten dolgoztunk a feleségemmel. Egy munkahelyen. Megfelelő időközönként jöttek a gyerekek, 77 és 80 között. Amikor a feleségem megszült, akkor kivette azt a három évet, a gyest. Elsősorban ő foglalkozott a gyerekekkel, én pedig mint kereső ebből a részből vettem ki jobban a feladataimat. Elég sok pluszmunkát vállaltam ahhoz, hogy a családnak az anyagi körülményein úgy-ahogy tudjak segíteni.” (Férfi, 50 éves.)

Az ideális család – a tényleges család

A fentiek alapján várható volt, hogy mind az ideálisnak tartott, mind pedig a tervezett, és végül a tényleges családméret és családösszetétel nagymértékben összefüggött a családalapítás időszakában a személyt körülvevő társadalmi körülményekkel, azokkal a feltételekkel, amelyek között a férfiaknak és nőknek döntést kellett hozniuk a gyermekvállalás és a családi életforma tekintetében. A mintánkban megszólalók jól tükrözték azt a különböző kutatások szerint évtizedek óta tapasztalható felfogást, hogy az ideális család a nukleáris család 2-3 gyerekekkel, és csak kisebbségben voltak azok, akik a nagyobb családlétszám vagy a többgenerációs nagycsaládi együttélés mellett foglaltak állást. A valóság azonban – szintén megegyezően a kutatásokkal – azt mutatta, hogy a tényleges családonkénti gyermekszám ennél átlagosan alacsonyabb volt, a nagyobb gyermekszám több esetben éppen az újraraházasodással függött össze.

Olyan válaszolónk nem volt, aki a gyermektelenséget tekintette volna ideálisnak. Egyetlen még gyermektelen, társával együttélő férfi válaszolónk is tervezi a házasságkötést, gyermekvállalást:

„Már elég régóta együtt vagyunk, úgy állunk hozzá, hogy ez már család. Már kb. 3 éve együtt élünk, egy lakásban. ...ilyen ideáim vannak a dolgról: ház, fehér kerítés, kutya, gyerekek, kert. Minél több gyereket képzelünk el, 2-3-at. Lassan már időszerű, 1-2 év múlva. Az ütemterv az, hogy házasság, de nemcsak a család miatt törvényesíteni, aztán a gyűjtögetett kis pénzünkön a házasság után a család segítségével egy önálló lakást veszünk, és ha ez már valamilyen szinten stabil, és oda lehet gyereket vállalni, akkor... Mondjuk, ebbe a barátnőm karrierjének alakulása is bele fog számítani, mert most olyan pozícióban van, könnyen került vezető pozícióba ... ő is szeretne még bizonyítani magának... Szerintem a család fő gondolata az, hogy gyerekek legyenek.” (Férfi, 26 éves.)

A házasságot, a családot a válaszolók közül csupán egyetlen férfi tekintette gazdasági együttműködésre épülő, funkcionális közösségnek:

„Mi eleve úgy indultunk, hogy három gyereket szeretnénk. A család: házaspár, gyerekek. De ennek ma már egy nagyon erőteljes gazdasági közösségnek kell lennie. Ma már nem úgy van, hogy azt csinál a gyerek, amit szeretne... Valamilyen irányban, de egy irányban kell menni, különböző szakmákban egymás kiegészítői kell, hogy legyenek, hogy a következő generáció is meg tudjon maradni. ... 90-91 óta nagyon kell koncentrálni a munkára, mert abból van a pénz, és lehetőleg családon belül kell megoldani. ... Nem kell külön megfizetnem egy alkalmazottat, nem kell, hogy a gyereket hivatalosan alkalmazzam, nem kell TB-t fizetnem utána, ez is egy fontos szempont, de még fontosabb, hogy itt belül maradjon a feladat is, annak megoldása is...” (Férfi, 45 éves.)

A válaszolók többsége a családot elsősorban érzelmi alapon létrejövő közösségnek tartotta, a bizalom, a kölcsönös szeretet terepének. Ilyen megfogalmazásokkal találkozunk:

„A család a szeretettől, az összetartozás-érzéstől, a feltétel nélküli szeretettől család..” (Nő, 37 éves.)

„A gyerekektől család egy család. Nem függ a házasságtól. Mielőtt gyerekek vannak, az egy párkapcsolat, és utána lesz család... Nem tudom azt mondani, hogy ha együtt vacsorázik a család, az ideális, vagy hogyha vasárnap együtt ebédel, vagy elmegy az állatkertbe, akkor attól ideális. Attól ideális, hogy megértik egymást. Nincsen semmi külső jele.” (Nő, 35 éves.)

Az egymás iránt érzett szeretet, megértés szükségessége mellett azonban az interjúalanyok többsége az anyagi feltételek kritériumát is hangsúlyozta. Éppen az anyagi hiánya volt az, ami a többek szemében ideálisnak tartott három vagy több gyerekhez képest az egy vagy két gyermek vállalását eredményezte. Egyik interjúalanyunk például expressis verbis megfogalmazza:

„Nekem az az ideális, ha sok gyerek vesz körül, de kizárólag akkor szeretnék sok gyereket, ha ezt anyagilag biztonságban megengedhetem magamnak. Tehát nem kellene azon gondolkoznom, hogy tudok-e pelenkát venni. Illetve, ha úgy tudnék élni gazdaságilag, hogy mondjuk négy órás munkát vállalnék, és nem kéne nyolcórás munkaviszonyba járjak, akkor sok gyereket szeretnék. Hát maximum négyet, de hármat mindenképp. Biztos van az anyagiak mellett más tényező is, de ami miatt nekünk nincs harmadik gyerekünk, az elsősorban a pénz.” (Nő, 28 éves.) A válaszolók családról alkotott képe nagyjából azonos arányban tükrözte a hagyományos, a férfiak és nők esszencialista módon megközelített szerepelvárásainak megfelelő felfogást, valamint a férfiak és nők egyenlőségére, a család feladataiban való egyenlő részvételre alapuló családmódel mellett kiállást. Így négy típus rajzolódott ki a válaszokból:

- a hagyományos felfogást vallók és azt meg is valósítók, például:

„Én mióta az eszemet tudom, én nagycsaládot szeretnék, sok-sok gyereket magam körül. Vannak a gyerekek, van a férfi, a családfő, mindegy, hogy nevezzük. Tehát van a férfi, aki dolgozik, és megteremt minden anyagi fedezetet arra, hogy a család megéljen. A nő, a feleség, az anya, az asszony pedig a családi fészek melegét ápolja. Énszerintem ez lenne az ideális.” (Nő, 41 éves.)

- a hagyományos családfelfogásuk ellenére kétkeresős családmódelben élők és a helyzetet kényszerként átélők, például:

„Hát én azt mondanám, bár ez egy kicsit régimódi, hogy a feleségnek kéne ellátni azt a családösszetartó szerepet, amiről nagyon sokan beszélnek, de sajnos nagyon kevés anya tudja ezt megtenni, pontosan azért, mert olyanok a jövedelmi és a megélhetési visznyok, hogy minden dolgos kézre szükség van a munkahely szempontjából.... A feleségem dolgozik, de olyan munkaidő beosztással dolgozik, ami mellett el tudja látni a családot.” (Férfi, 53 éves.)

- az egalitáriánus férfi-nő kapcsolatot és munkamegosztást előnyben részesítők, akik ezt sikerrel alkalmazzák, például:

„A férfi és női szerepek között nem igazán gondolom, hogy óriási különbség lenne, mert egy-két dologban összerosóódik... Ha ilyenre gondolunk, hogy háztartás, vagy elmosogathat-e egy férj, akkor szerintem nyugodtan, vagy főzhet-e egy férj, akkor nyugodtan... Szerintem az az ideális háztartási munkamegosztás, hogy aki

otthon van, és látja, hogy mit kell csinálni, az csinálja meg. Teljesen mindegy, hogy a feleség van otthon, a férj vagy a gyerek...Nálunk az volt, hogy a férjem váltóműszakos volt, ezért ő volt gyakrabban otthon, és nagyon sokszor ő főzött, ő látta el a családot ennivalóval, ő ment vásárolni... Ez nálunk spontánul működött.” (Nő, 46 éves.)

- és azok – főleg nők –, akik szakmai ambícióik ellenére a családi feladatok többségét kénytelenek magukra vállalni, például

„Közösen próbáltuk ellátni az itthoni feladatokat, de aztán csak munkanélküli lettem, és akkor ugye itthon voltam, rámhárult minden. A mama csinálja meg itthon, mert úgyis ráér. Aztán a férjem munkahelyi változása miatt nem nagyon tudott segíteni, mert reggeltől estig munka, hét végén utazgatott. Ez egyre inkább rámhárult. Az ideális munkamegosztás az lenne, ha közösen mindent... A tényleges nem ez...” (Nő, 40 éves.)

Az interjúk összességét tekintve úgy tűnik, többségben voltak azok, akik nem tudták megvalósítani az általuk ideálisnak tartott családtípust. Ezek közül kerültek ki azok a válaszolóink is, akik – részben éppen ezzel kapcsolatos csalódásaik miatt – elváltak, új kapcsolatokkal kísérleteztek, vagy éppen egyedül maradtak.

A család fogalmát néhányan tágabban értelmezték, azaz nem kívánták férfi és nő párkapcsolatára és a gyermekvállalásra szűkíteni:

„Igazából nekem nem is annyira vér szerinti dolog a család, mert nekünk egy ilyen egymást szerető közösség típusú a család... Van, akinek az az ideális, ha egyedül van. Szerintem ez embertől függ. Jó, hogy a társadalomnak mi az elvárása, hogy mi legyen az ideális, a 4 kerék, 3 gyerek, meg egyéb ilyen baromságok, de szerintem ezt mindenki maga találja ki. Nekem még két évvel ezelőtt is a 0 gyerek volt az ideális család, most meg már azt mondom, kb 4 gyereknél kezdeném el azt mondani, megállni.... Egy csomó társadalmi összetevője is van, de leginkább az emberen múlik, hogy áll a dologhoz.” (Nő, 30 éves.)

A többségtől eltérő családfelfogást tükrözi egy férfi és egy női interjúalanyunk családképe is, akik ma – válással végződő házasságuk után, melyben gyermekeik is születtek – egynemű párkapcsolatban élnek:

„Az ideális család olyan, hogy nagyon szeretik egymást... Az én mentalitásomból adódóan teljesen mindegy, hogy kik szeretik egymást. Hogyha úgy alakul, hogy azonos neműek, akkor ők, ha különbözőek, akkor különbözők. Én annak a családnak vagyok a híve, ahol a szeretet, az összetartozás megvan... Ha nem ilyen restriktív társadalomban élnénk, akkor még meleg környezetben is el tudom képzelni a gyermeknevelést, szóval én magamat nagyon alkalmasnak találom arra, hogy a jelenlegi helyzetben egy gyermeket nevelnék...” (Férfi, 57 éves.)

„A család alatt röviden azt értem, hogy a legkisebb gazdasági és érzelmi közösség, amiben az emberek élnek. Nemcsak a szó hagyományos értelmében gondolok a családra, hogy papa, mama meg a gyerekek, hanem létezik papa-papa és gyerekek, mama-mama és gyerekek...Nekem minden belefér a család fogalmába... A család az a közösség, az ahely, ahová haza lehet menni a világ minden bajától, és otthon nyugalom van, szeretet van... onnan ki lehet repülni és vissza lehet jönni, mindenki teszi a maga dolgát.” (Nő, 51 éves.)

A családra vonatkozó szociálpolitika igénybevétele és elfogadottsága

A munkavállalói történetekben válaszolóink többsége spontán módon is érintette azt a kapcsolatot, amely a családalapítás, a munkavállalás és a családokat érintő szociálpolitika között fennáll. Ha csak nőválaszóink gyessel kapcsolatos tapasztalataira gondolunk, vagy azokra az esetekre, amelyekben a nők munkábaállásának esélyeit megnehezítette az elsősorban rájuk háruló gyermeknevelés, a háztartás ellátása, vagy a férfi válaszolóink körében többször is tapasztalt pluszmunka vállalása a család gazdasági stabilitásának érdekében, láthatjuk, hogy a családok történetére befolyást gyakorol(t) a mindennapi életre kiható társadalmpolitika.

Interjúink többségéből azonban határozottan kicseng, hogy a családi étellel – házasodással, gyermekvállalással, válással, többgenerációs együttéléssel, stb. – kapcsolatos döntéseiket válaszolóink elsősorban *személyes jellegűnek* tartják. Bár úgy találtuk, azok a rendeletek, törvények, szabályozások, amelyek egy adott időszakban fennálltak, bizonyos mértékben kijelölték azt a „normát”, amelyhez a személyek viszonyultak – akár úgy, hogy elfogadták azokat, akár pedig úgy, hogy kritikusan viszonyultak hozzájuk –, mégis úgy tűnt számunkra, hogy a direkt kapcsolat tételezését a politika (az állam) és személyes döntéseik között hátrítani igyekeztek.

Ez legtöbbször a *gyermekvállalás témájában* mutatkozott meg így. Gyakran visszatérő motívum volt, hogy ugyan igénybe vették a gyermekvállalást ösztönző, családot támogató ellátási formákat – az anyasági segélyt, gyest, családi pótlékot, vagy a bölcsődét, óvodát, stb. –, de érzésük szerint amennyiben mindezek nem álltak volna rendelkezésre, az sem befolyásolta volna, hány gyermeket vállalnak:

„Nekem nem volt elsődleges szempont, hogy azért legyen gyerekem, mert én az államtól ennyi meg annyi juttatást kapok. Én ha semmit nem kaptam volna, akkor is lettek volna gyerekeim.” (Nő, 50 éves.)

„Ha nem örömmel várom, meg nem én akarom, akkor az állam ebben nekem nem tud segíteni. Az államtól elvárható, hogy hosszútávon biztosítsa, ne haljon ki az ország lakossága, de elsősorban a családoknak, a gyerekvállalóknak a felelőssége, hogy én tudok vállalni gyereket, hogy képesnek érzem magam, hogy az gonddal jár, problémával. ... Megköszöni mindenki a segélyt, de szerintem nem erre kell támaszkodni. ...Amikor az ötvenes években vagy a háború alatt születtek gyerekek, nem az járt az emberek fejében, hogy én most családi pótlékot fogok kapni.” (Férfi, 46 éves.)

Az interjúk arról tanuskodtak, hogy a családok támaszkodnak azokra a pénzbeli juttatásokra, amelyek adott időszakban rendelkezésre állnak, és kritikával illetik, ha azok nem elégségesek vagy nem elérhetőek bizonyos családi élethelyzet megoldására. Például a gyermek hat hónapos koráig járó anyasági ellátás vagy a gyed intézménye csak azon nők számára jelent megoldást, akik előzőleg munkaviszonnyal és viszonylag magas jövedelemmel rendelkeztek:

„Ez a 168 nap most teljesen jó egy fél évig, teljesen a fizetésemnél vagyok, gyakorlatilag ugyanannyit kapok, mintha dolgoznék, de utána ebből elkezdenek lecsúszni, olyan, mintha táppénzen lennék, tehát ilyen 70%-os. Utána meg a gyerek 1,5 éves korától jön a gyes, éljen meg belőle az, aki kitalálta. 18 ezer forint. Mondjuk egy egyedülálló anya ebből nem tudja a gyereket ellátni. ... Ott kezdődnek a gondok, ha az ember 4 óras állásból jön el, vagy minimálbéren van, akkor hiába a 70%.” (Nő, 30 éves.)

Egy másik kritika azzal kapcsolatos, hogy az állami támogatás mértéke függ a gyermekszámtól, tehát különbséget tesz gyerek és gyerek között. Ha válaszolóink látják is, hogy ez az állam részéről népesedéspolitikai megfontolások alapján történik, sérelmezik, ha hátrányosan érinti őket:

„Szerintem itt az egy-gyerekesek el vannak nyomva. Tehát pl ami van, a lakástámogatás, egy gyerekre 200 ezer, a másodikra 1 millió, a harmadikra megint egy. Tehát amikor egy gyereket vállal valaki, akkor az a 200 ezer semmi. .. Vállaljon több gyereket, és akkor lakásban támogatja őket, de utána nevelni kell, ruházni kell, és akkor borzasztó drága minden. Az egyik kezével ad, a másikkal pedig elveszi.” (Nő, 40 éves.)

Az a kritika is többek által megfogalmazódott, hogy az állam nem képes kompenzálni a gyermekneveléssel járó kiadásokat, és nem segíti fokozottan a nem hagyományos nukleáris családban élőket. Így például annak a nőnek, aki egyedül neveli gyermekét, nem ad esélyt arra, hogy újabb gyereket vállaljon:

„Ha több lenne a gyés, elég sok lenne, akkor szülnék még egy gyereket, szerintem ez elég fontos. Én úgy érzem, hogy szülnék még egy gyereket, ha adódna a helyzet.. Engem visszatart most a gyerekvállalástól, hogy nem akarok szegénységben élni.” (Nő, 28 éves.)

Az elvált nő, akinek férje nem fizeti a gyermektartást, arra panaszkodik, hogy az állami segítség késlekedett:

„Nagy nehezen most sikerült elérnem négy év után, hogy az államtól megigényelhető gyerektartást megkapjam. Nem értem, ha ott van két gyerek és egyedül egy anyuka, akkor miért tart négy évig, hogy ezt megigényelhessem. ...Itt vagyok, két gyerekes egyedülálló anyuka, és nem tudok semmi olyan támogatásról, amit megpályázhatnék.” (Nő, 41 éves.)

Szintén hátrányos helyzetbe kerülnek az állam pénzbeli szociális juttatásai szempontjából azok, akik – többnyire kényszerből – a legalitás határait átlélik. A feketén munkavállaló, aki papíron minimálbéren él, nem veheti igénybe a gyermekek után járó adókedvezményt, nem juthat az állam által is támogatott lakásvásárlási kölcsönhöz:

„Vagy keveset keres az ember, vagy sokat keres, de kevésre van lejelentve. Nem hitelképes a bank előtt. A bankok olyan kritériumokat tesznek, ami követhetetlen.” (Férfi, 25 éves.) Roma válaszolóink pedig csak nehezen jutott hozzá szociális bérlakáshoz, és – szerinte roma származása miatt – nem kap segítyt:

„1989-ig lent laktunk K-n a cigánytelepen egy kicsi vályogházban. Már megszűntek azok a házak. Mindig együtt laktunk az anyámmal. Feljöttünk az anyámmal, meg a családdal, először a VII. kerületben laktunk, a bátyám lakásában, 33 négyzetméter volt. Aztán az anyám meghalt és a bátyám kirakott minket a lakásból, akkor 93-ban feltörtünk egy mosókonyhát a lakással szemben, és beadtuk az igényünket tanácsi lakásra. 1996-ban önkényesnek nyilvánítottak minket, és kiraktak a mosókonyhából, és egy hónapig mindenfelé laktunk, de aztán T-nek volt valami ismerőse az önkormányzatnál, és hozzájutottunk ehhez az önkormányzati lakáshoz. .. 29 négyzetméter, szoba-konyha. Mi hoztuk be a vizet, a fűtést. De hiába megyek be az önkormányzathoz, hogy nagyobb lakás kéne, nem adnak... Soha senkitől nem kaptunk támogatást. Egyszer mentem be az önkormányzathoz segélyért, de azt mondták, hogy miért nem dolgozik a fiam. De szerintem az is benne volt, hogy cigány vagyok, hogy elhajtottak.” (Nő, 38 éves.)

Kinek a feladata a családtagok szükségleteiről való gondoskodás?

Az interjúkból az az ambivalens kép rajzolódott ki, hogy a megkérdezettek ugyan elvárják a kormányzattól – és elsősorban, kiemelten a kormánytól, nem pedig a munkaadóktól, a civil szervezetektől vagy az egyháztól –, hogy biztosítsa az állampolgárok alapvető életfeltételeit, de legalább akkora hangsúlyt helyeznek arra, hogy a családok maguk gondoskodjanak hozzátartozóikról:

„Szerintem el kellene érnünk, hogy ne legyen szükségünk szociális juttatásra. Mindenféle segítségre szükség van, mert nem állunk úgy anyagilag se, felfogásilag se, hogy ne legyen, de azt tartanám ideálisnak, ha nem lenne ezekre szükség, mert meg tudnánk oldani, mindenki meg tudná oldani saját maga.” (Nő, 46 éves.)

Egyik válaszolónk sorra veszi, milyen szerepet tulajdonít a különböző politikai aktoroknak:

„Szerintem az állami szféra van a legnagyobb befolyással a családra, mert ő teremti meg az életkörülményeket. Az állam hozza létre a munkahelyeket, és az állam felelőssége lenne, hogy a munkáltatók betartsák a törvényeket. Ugyanakkor csak az állam tud segíteni abban, ha egy ember az önhibáján kívül vagy bármilyen okból olyan helyzetbe kerül, hogy már nem tud változtatni a helyzetén. Másrészt az állam tud állandó anyagi segítséggel ott lenni a családokban, ami még ha kevés is, de nélkülözhetetlen... Ugyan-csak az állam tud tenni azért, hogy bizonyos árak ne változhassanak meg szabadon. Mert amióta a külföldiek megjelentek nálunk, iszonyú lett a drágaság... A munkáltatók már nem nagyon törődnek az emberekkel. Illetve annyiban, hogy megpróbálnak minél több bőrt lehúzni róluk. De ugyanakkor megszűntek a munkahelyi óvodák és a különböző szolgáltatások, amelyek régen megvoltak. Különösen a privát cégeknél. A többről meg az a véleményem, hogy lehet, hogy léteznek ilyen civil szervezetek, de valójában sem a hatásuk, sem a jelenlétük nem érzékelhető... Én nem hiszem, hogy ma Magyarországon az idősek ellátásban vagy betegek gondozásában különösebb szerepet játszanának. Ez az esetek többségében az állam feladata. Pedig ha több ilyen szervezet volna, akkor valószínűleg a színvonal is emelkedni tudna. Gondoljunk csak a magánóvodákra. Drágák és kevés van belőlük... ugyanakkor az állam megszünteti a maga óvodáit. Az emberek tehát vagy otthon maradnak a gyerekekkel, amit a gyēs lehetővé tesz, vagy nem marad más, mint a nagymamák. Ugyanez van a kórházakkal. Az állami kórházak túlszűfoltak és nagyon kevés pénzből kénytelenek működni, ... a magánkórházak pedig túlságosan drágák egy átlagos földi halandónak.” (Férfi, 52 éves.)

Az iskoláztatási és az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés ugyan mindenki számára biztosított – ez is olyan evidencia, amelynek családra vonatkozó szociálpolitika jellegét válaszolóink többnyire nem is érzékelik, hanem „természetesnek” tekintik –, de többen felvetették a szolgáltatások hiányosságait, anomáliáit:

„Ingyenes egészségügyi ellátás és oktatás! Bölcsikben vagy ovikban WC papírt kell venni, ami régen olyan alapvető dolog volt. Nincsenek megfelelő játékok, iskolában szemléltető eszközök, ezeket is sokszor össze kell koldulni a szülőktől.” (Nő, 48 éves.)

Az oktatással kapcsolatban többségében voltak azok a hangok, amelyek a régi rendszert alkalmasabbnak tartották az esélyegyenlőség megteremtésére:

„Én még az elmúlt rendszerben nőttem fel, ott végeztem az iskoláimat, ott szereztem diplomát. Ez a mostani nagyon más. Én elég fiatal voltam a váltásnál, azt hiszem, hogy

akklimatizálódni és alkalmazkodni tudtam ehhez az új rendszerhez. Annak idején, az elmúlt rendszerben a szüleimnek nem okozott különösebben nagy lelki vagy anyagi problémát, hogy nekem lesz diplomám. A nővéremnek ugyanúgy diplomája van. De hogy az én gyerekeimet hogyan fogom taníttatni, azt már nem tudom.” (Férfi, 41 éves.)

Korábban, a szocializmus évtizedeiben a munkahelyekhez, illetve az azokon belül működő szakszervezetekhez kötődött az üdülési támogatások rendszere. Ennek megszűntét, illetve átalakulását is többen sérelmezték, és nem találtunk példát arra, hogy valaki ma munkahelyén keresztül ilyen típusú juttatásban részesült volna:

„Az a középérték, ahol mi voltunk, abból kezdünk lecsúszni. Kaparunk, én teszek róla, hogy ami szintet elértünk, azt megtartsuk, de nehéz. ... Régebben külföldre jártunk, nem volt probléma, szakszervezeti üdülőbe jártunk, az se volt probléma. Most már az is problémát jelent. Kiadták magánba az üdülőket, és inentől kezdve dupla költség lett.” (Férfi, 39 éves.)

Az, hogy nyugdíjas válaszolóink továbbra is munkát vállalnak, illetve a megkérdezettek közül sokan nyugdíjas szüleiket anyagilag, vagy gondozással, ápolással, illetve együttlakással támogatják, jelzi, hogy a ledolgozott évtizedek után járó nyugdíj összege nem elégséges a méltó emberi élethez:

„A nyugdíjasok helyezete is elég nehéz. A szüleim mindig kijöttek a pénzből, nekem is ez volt a példa, én is mindig beosztottam a pénzt, de valahogy úgy érzem, hogy egy nagyobb réteg alacsonyabb nyugdíjból él ma. ... Az jó, hogy vannak ezek az utazási kedvezmények, például én sokat utazom vidékre a testvéreimhez, nekem ez a vasúti kedvezmény sokat segít...” (Nő, 59 éves.)

Ugyancsak súlyos problémához vezet a házastárs halála, az özvegyesség:

„Engem nagyon meglepett az az eljárási mód, ami úgymond egy egyedülállót segít. Kezdődött az özvegyi nyugdíj ellátással, ami kiderült, hogy a férjem keresetének a fele, egy évig. Az árvaellátás igaz, jár 25 éves korig a gyerekeknek, aki nappalin tanul, de ha netalán idősebb korban is nappalin tanul, akkor nem jár már semmi, holott ugyanúgy nem keres... Meg majd a férjem nyugdíjának 20%-át megkapom, ha elmentem nyugdíjba. Addig dögöljek meg, éljek, ahogy tudok.” (Nő, 46 éves.)

Csupán rokkant, tartósan beteg válaszolóink, illetve azok, akiknek nehézséget jelent az idős, beteg szülőkről való gondoskodás, tettek említést az állami juttatásokon és szolgáltatásokon kívül civilszervezetről vagy egyházzól, amelynek szolgáltatásait igénybe kívánnák venni. (Olyan alig akadt, aki ténylegesen élt is bármiféle ilyen szolgáltatással.)

„Éppen ma hallottam, hogy van egy ilyen ápolónői, gondozónői szerveződés, ami abszolút ingyenes. Ha nekem valami olyan problémám van, hogy a férjemre egy-másfél órát vigyázni kell, akkor hívhatom őket, és szakképzett ápolónők vállalkoznak arra, hogy odajönnék és felügyelik.” (Nő, 50 éves.)

Összességében jól kifejezi a következő interjúrészlet azt, ami válaszolóink többségének véleményét tükrözi a különböző szociálpolitikai aktorok és a család felelősségének megoszlásáról:

„Az embernek a felelőssége a saját családtagjával szemben nem csökken attól, ha valamiféle szociálpolitikai intézkedés nyomán az állam levenné ezeket a terheket. Ezek nem terhek, ezek természetes velejárói az életnek. Nem lehet az államra ruházni azt, hogy az ember a gyereket felnevelje... Lehetnek olyan esetek, amikor szükség van ezekre a szervezetekre. Ha egy idős ember például úgy válik beteggé, hogy az ápolása

egy egész embert kíván, és ha ezt valamiért képtelenség megtenni, hogy a fiatalabbak közül egy felnőtt feladja a munkáját, és otthon maradjon... akkor kellene, hogy ez normális körülmények között folyhasson. Ugyanígy befolyásolhatja nyilván, ha nincs bölcsőde vagy óvoda, vagy az nem kellő színvonalú. Nyilván vannak olyan anyák, akik azért dolgoznak, mert hivatásuk van, tehát nem csak pénzkereső foglalkozásuk... akiknek hivatása van, az nyilván nem szeretne főállású anya lenni... ” (Nő, 61 éves.)

Az állami szerepvállalás szükségessége

Ha többségükben válaszolóink szeretnék is úgy látni magukat, mint akik saját erőből érték el, amit elértek, akiknek családra vonatkozó döntéseiket személyes motivációjuk irányítja, nem pedig a mindenkori állam megszabta körülmények, mégis határozottak atekintetben, hogy az állam, az aktuális kormány igenis felelősséggel tartozik állampolgáraiért. Az állam felelősségét elsősorban abban látják, hogy biztosítsa a megfelelő munkalehetőségeket, munkafeltételeket, biztosítsa a tisztességes munkabért, a ledolgozott évek után járó tisztességes nyugdíjat, és ha ez megvan, a családok képesek a maguk lábán is megállni.

Így a legtöbb említés (határozott formában megfogalmazva 18 esetben) arról szól, hogy az állam gondoskodjon a munkához jutásról:

„Az emberi élethez a munkára való lehetőség és a munkának a normális megfizetése hozzátartozik. Úgy gondolom, hogy nem segítyt meg szociális juttatást kell adni a családoknak és a gyerekeknek, hanem a felnőtt embernek normális munkát és azt meg kell fizetni.” (Nő, 61 éves.)

Természetesen az állam szerepe ezen a területen is megváltozott a rendszerváltozás óta. Miután a munkahelyek többsége magánkézben van, válaszolóink közül többen is annak adtak hangot, hogy helyesnek látnák, ha az állam beleavatkozna a munkaadók és munkavállalók viszonyába:

„Az állami vállalatok megszűntek, megvásárolták, és itt mindenütt minimálbérért próbálják dolgoztatni az embereket. ... Egy családnak, ahol egy-két gyerek van, szerintem ezt nem lehet túlélni. Valahogy változtatni kellene, ösztönözni a vállalkozókat, vagy valamit kitalálni, hogy ezt a minimálbéres dolgot megszüntesse a kormány.” (Nő, 40 éves.)

Szerepet tulajdonítanak a kormányzatnak abban is, hogy a munkahelyi diszkriminációt megakadályozza:

„Az, hogy van gyes, van gyed, azok szép dolgok, de említsük meg, hogy egy várandós anyát már joga van tudomásom szerint elbocsátani egy cégnek. Ha úgy adódnak a lehetőségei, hogy felvegyen egy másik embert dolgozni, és nagyon sok esetben van az, hogy azt mondja egy munkaközvetítő, hogy asszonyom, ha magának van két kisgyereke, akkor a legjobb, ha nem itt keres munkát. Mert azok a gyerekek betegek lesznek, és nem tud dolgozni. Most teszem azt, ha én 45 évesen munkanélküli lennék, akkor nem tudom, hol találnék munkát. A családpolitikának ezt is támogatnia kéne, hogy az idősebb generációnak is legyen lehetősége, hogy korrekt módon munkába tudjon állni, és ne csak takarítónői állást kaphasson.” (Nő, 45 éves.)

Ugyancsak többen szorgalmazták, hogy a nők számára biztosítsanak a munkaadók rész munkaidős foglalkoztatást, amivel megkönnyíthetnék a munka és család összeegyeztetését.

A másik nagy terület, amelyen konszenzus van tekintetben, hogy szükség van kormányzati szerepvállalásra, az a *gyermeknevelés* területe. Bár, mint láttuk, többen is tiltakoznak az ellen, hogy saját gyermekvállalásukat az állam által nyújtott szociális támogatás ösztönözze volna, a szükségességét nem vonják kétségbe:

„Egy gyermek születése annyira költséges dolog, egy bizonyos összeggel ezt segítse az állam beindítani...” (Nő, 48 éves.)

„Tegeye lehetővé, hogy ha három évet itthon akarok maradni a gyerekekkel, akkor tehessem. Igazából ennyi lenne a feladata, hogy ezt oldják meg pénzben, vagy a munkáltatóra szózzák, hogy valahogy részt vállaljon belőle...” (Nő, 30 éves.)

„A kismamákat jobban kéne szerintem még mindig támogatni, mert sok olyan diplomás nő van, aki azért nem vállal, mert a jövedelemkiesést a család nem tudja felvállalni, ami a gyere és a jövedelem között van.” (Férfi, 55 éves.)

Az állam feladatai között interjúinkban harmadik helyre a fiatalok *lakáshozjutásának* támogatása került. Ez szintén olyan terület, amelyen interjúalanyaink nagy különbséget érzékelnek a mai lehetőségek és az államszocialista idők lakástámogatási rendszere között, és hiányolják az állam fokozottabb szerepvállalását:

„A lakáshoz jutás régebben más volt. Most már egyáltalán nincs olyan, hogy lakáshoz jutás. Most már semmiféle segítség nincs a fiataloknak ahhoz, hogy lakáshoz jussanak. Ha a szülők, illetve saját maguk nem tudják előteremteni a pénzt rá, akkor egyszerűen nincs lakásuk. ... mert egyszerűen az állam most már abszolút nem támogatja ezt a dolgot, nulla az állami lakásépítés.” (Férfi, 50 éves.)

„Ez a kormány elhúzza a mézesmadzagot a fiatalok orra előtt ezzel a lakástámogatással, hogy kedvezményesen kapják a kölcsönöket, és elmentek a gyerekeim a bankokba, több bankot megkerestek, és azt mondták nekik, hogy ha nincs 100 ezer forintjuk nettóba, akkor sajnos szóba se állnak velük... Valahol szabályozni kellett volna ezt a dolgot, hogy a gyerekek lakáshoz jussanak.” (Férfi, 50 éves.)

Egyik válaszolóink azonban megkérdőjelezte azt, hogy egyáltalán van-e Magyarországon szociálpolitika:

„Ez az egész egy duma. Lényegében nincs szociálpolitika. ... az államtól nem kellene elvárni semmit. ... Amit ezek eldöntenek, annak a fele sem valósul meg. Semmi sem úgy történik. Semmi változás nincs.... Mindig mondják, hogy Európa felé kell haladni, úgy kéne felnőni az embereknek is Magyarországon, hogy nem dedósok, nem kell őket nevelni. Úgy kellene élnie a magyar embereknek, hogy ilyenekre szükség ne legyen, egyáltalán ne legyen...” (Férfi, 34 éves.)

Egy másik általános kritika pedig azzal kapcsolatos, hogy a gyakran változó politikai légkör nem teszi lehetővé a tervezést a családok számára:

„Mindegy, milyen az aktuális családpolitika Magyarországon az állandóan változó kormányokkal, én ezt nem tartom annyira stabilnak, hogy erre lehetne alapozni. Mondjuk például, hogy a mostani kormány a három gyerekes családmódellet így forszírozza, de lehet, hogy a következő kormány nem ez lesz, és nem fogja. Tehát én nem hiszem azt, hogy erre lehetne alapozni egy családnak. Inkább azt gondolom, különösen a mi életünkben, hogy az általános gazdasági helyzet az, ami befolyásolja a családokat. Különösen ebben a régióban.” (Nő, 28 éves.)

Beavatkozhat-e az állam a családdal kapcsolatos döntésekbe?

Az interjúk olvastán kiderült, hogy szinte minden válaszolónkat foglalkoztatja az a kérdés, ami jelenleg – de már évtizedek óta többször, meg-megújuló hullámokban – a politikusok, a média, a nyilvános kommunikáció számára az egyik fő témát jelenti: Magyarország népesedési helyzete. A közvélemény előtt jól ismertek azok az adatok, amelyek az elkövetkező ötven év népességfogyását előrejelzik. Bár a demográfusok, szakértők azt is hangsúlyozzák, hogy a lélekszám csökkenése nem csupán a gyermekvállalási hajlandóság alacsony szintjéve függ össze, hanem a nem javuló halálozási arányszámokkal is, a hangsúlyt mégis mind a politikusok, mind a közvélekedés a gyermekszaporulat fokozására helyezi. A népességszám csökkenésének víziója a mindennapi kommunikációban – de sajnos a politika szintjén is – összekapcsolódik egy másik kérdéssel is: a magyarországi lakosságon belül élő roma kisebbség eltérő termékenységi szokásaival. Tudományos kutatások, becslések, mindennapi megfigyelések valószínűsítik, hogy a romák körében tapasztalt magasabb termékenység és a többségi társadalométól eltérő korstruktúra azt a veszélyt rejtje magában, hogy az elkövetkezendő évtizedekben jelentősen megváltozik az arány a keresők és eltartottak között, hogy egy egyre csökkenő aktív korú népességnek kell majd eltartania a jövő gyermekeit és időseit. Mindez – összefüggésben a romák alacsonyabb iskolázási, szakképzettségi, foglalkoztatottsági mutatóival – komoly problémákat jelez előre a szociálpolitika számára. A politika képviselői, sőt, a szaktudományos munkák szerzői között is találkozhatunk olyan megfogalmazásokkal, amelyek a valóban létező probléma megoldását nem a romák társadalmi integrációjának erősítésében, iskolázottságuk, munkavállalási esélyeinek növelésében, hanem termékenységük korlátozásában látják.

A különböző politikai aktorok – elsősorban, mint eddig is láttuk, a kormányzat – részéről történő lehetséges beavatkozások közül legnagyobb arányban tehát olyan megszólalásokkal találkozunk, amely a népességszám befolyásolására irányuló politikákkal kapcsolatosak. A *gyermekvállalás ösztönzése* az a téma, amely legtöbbször előfordult interjúinkban, mint olyan terület, ahol szükség van állami intézkedésekre, és tulajdonképpen minden egyéb beavatkozás jogosultságának megítélése is valamilyen mértékben összefügg ezzel a kérdéssel. Az, hogy házasságban éljenek-e a fiatalok, vagy elfogadható-e az együttélés is, hogy szigorúbban kellene-e szabályozni a válást, vagy nem, hogy jó-e a jelenlegi abortusz-törvény, vagy esetleg tovább kellene-e korlátozni a lehetőségét, hogy egyformán kell-e támogatni minden gyermekes családot, függetlenül attól, hogy hány gyermeket nevel, hogy milyen családformát választ – ezek mind olyan kérdések, amelyeket válaszolóink hajlamosak annak fényében megítélni, hogy milyen kihatással vannak az ország népesedési helyzetére.

Interjúalanyaink azonban megoszlanak aszerint, hogy a fenti kérdésekre hogyan válaszolnak, a politikai aktoroktól milyen módon várják el, hogy a helyzeten javítsanak.

Az *első csoportba* azokat a megszólalásokat sorolhatjuk, amelyek a népesedési kérdést a szociálpolitika központi problémájának tekintik, és kifejezetten elvárják a kormánytól, hogy lépéseket tegyen a magyarság fennmaradása érdekében. Sokan közülük a népesedési problémát összekötik a cigánykérdéssel, és az államtól azt várják el, hogy úgy próbálja meg befolyásolni a magyar lakosság gyermekvállalási hajlandóságát, hogy egyúttal megakadályozza a romák „túlszaporodását”. Ennek érdekében többen is megfogalmazták, hogy nem elleneznék a tiltó-korlátozó rendelkezések bevezetését sem.

Egyik interjúalanyunk például örömmel üdvözli a jelenlegi kormány szándékát a háromgyermekes családmódelletterjesztésével kapcsolatban, bár tart tőle, hogy nem a magyar családok fogják igénybe venni a nagycsaládosoknak járó megnövekedett támogatásokat:

„Például a három gyerek utáni szocpol nagyon sokat jelent. De sajnós szerintem pont az etnikum használja ki ezt a lehetőséget, és nem azok az emberek, akik meg is tehetnék, hogy vállaljanak három gyermeket, és felvegyék ezt a támogatást.” (Nő, 41 éves.)

Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg a következő interjúrészletben is:

„Biztos, hogy valamilyen szinten ösztönözni kell a gyermekvállalást, de lehet, hogy rossz etnikumnál hatásos. Nem tudom, mennyire lehet itt nyíltan beszélni. De ha megfigyeljük, akkor a cigány családoknál van az, hogy van 6-8-10 gyerek a mai világban, de csak azért, hogy családi pótlékot meg segílyt lehessen rá felvenni, nem azért, mert ő fel tudja vagy fel akarja becsülettal nevelni. Elég megnézni a gyermekotthonokban a nemzetiségi megoszlást, szerintem 95%-uk roma.” (Férfi, 37 éves.)

Van, aki a szülő munkavállalásához kötné a gyermektámogatás odaítélését:

„Ha egy családban van 8 gyerek és a havi keresete arra nem elég, hogy a négyet felnevelje normálisan, akkor szerintem ezeket tiltani kéne. Mindenféleképpen, aki nagyon sok gyereket vállal, az rendelkezzen egy olyan biztos munkával, legalább az egyik szülő, s ne úgy, hogy csak a bűnözésből tudjanak éldegélni, meg az állami támogatásokból, segílyekből, önkormányzati segíly, szociális segíly, kisebbségi segíly...” (Férfi, 25 éves.)

Olyan válaszolónk is akadt, aki – bár szándéka szerint a cigányság érdekében – a roma nők sterilizálását szorgalmazná:

„Itt a cigányság kérdése felmerülhet. Tudjuk, hogy nagyon jó anyák a cigány anyák, nagyon sokáig szoptatják a gyereket, amennyire tudják, el is pátyolgatják őket. De valami hihetetlen szaporulat van náluk. Tehát gyakorlatilag képtelenek ellátni, óvodába, iskolába járatni, vagy akár adott esetben etetni, cipőt húzni a lábukra. Lehet, hogy azoknál a családoknál nem szociális segílyeket kellene felajánlani, bár azt is nyilván kell sok gyerek esetén.. hanem nyilván van mindenütt szociális gondozó meg védőnő, többet kellene törődni velük, elmondani az ő szintjükön, hogy ilyen és ilyen lehetőségek vannak a műtetre, és mi az, amit megakadályozhatnának vele. Esetleg ez az, amit ki lehetne váltani valami anyagi juttatással, hogy belássa, hogy ezt a műtétet érdemes lenne elvégeztetni magán...” (Nő, 40 éves.)

Más a szocializmusból jól ismert rendőri felügyelet visszaállítását tartaná alkalmasnak azok ellenőrzésére, akik a szociálpolitikai támogatást nem a gyermek céljaira fordítják:

„Szerintem a szociálpolitika legyen tiltó. Annak nincsen semmi szankciója, hogy pl megkapja a családi pótlékot az ember, és elmegy, elissza. Semmi szankció nincs arra, hogy a gyerek nem evett. ... Ha ilyen előfordul, akkor lehessen olyat, ami már régen megszűnt, ez a rendőri felügyelet. Nem börtönbüntetés kell, hanem ellenőrizni. Ha a gyereket nem úgy tartja, akkor szankcionálni a szülőt.” (Nő, 53 éves.)

Következő megszólalónk nyíltan rasszista álláspontot képvisel a „fehér” Magyarország érdekében:

„Ez Magyarország, benne van a nevében, hogy magyar. A magyar gyermekeket támogatassa, mert aki normális és gondolkodik, az nem mer gyereket vállalni. A cigány az

vállal huszat, mert felneveli az állam. A fehér magyar gyermekeket támogassa az állam. Aki nem magyar gyerekeket szül, mondjuk egy gyereknél még valamit kapjon, két gyereknél már fokozatosan kevesebbet. Ha egy cigány szül négyet, akkor büntetést kapjon, ne támogatást.” (Férfi, 34 éves.)

Ezek és a hasonló vélekedések tehát arról tanúskodnak, hogy a válaszolóink közül többen nem kifogásolnák a család belügyeibe való beavatkozást az állam részéről – sőt, a „népesség minőségének javítása” érdekében elfogadnák akár a személyiségi jogokat korlátozó, tiltó rendelkezéseket is.

A válaszok második csoportja úgy jellemezhető, mint amelyek tudomásul veszik a politikai aktorok részéről a befolyásolás szándékát, tehát azt a törekvést, hogy az ország népességének megtartása érdekében intézkedéseket foganatosítson – még ha az intézkedések mindegyikével nem is értenek egyet. A kormányzati intézkedések jogosága pozitív módon fogalmazódik meg a következő két interjúrészletben:

„Szerintem valamilyen szinten joga van az államnak beavatkozni ezekbe a dolgokba, mert valahol a jövő nemzedéke, aki most felnő, ha nem nő fel, akkor nem lesz, aki eltartson minket, illetve továbbvigye a mi örökségünket.” (Nő, 28 éves.)

„A kormány politikája ezzel a sok juttatással meg lakástámogatással, meg a családi pótlék, meg a gyermeknevelési támogatás... én azt hiszem, biztos, egy kicsit lendíteni fog a dolgokon. Jó irányba megy a dolog.” (Nő, 50 éves.)

A kormány családalapításra ösztönző szerepét ugyan elfogadja, de a családformák közti diszkriminációt ellenzi következő válaszul:

„A gyermekvállalásnál is kell egy kis ösztönzés, hogy a fiatalok vállaljanak gyereket, de itt megint csak azokat támogatják, akik sok gyereket vállalnak. Az állam csak azokat segíti igazán. Az államnak egyformán kellene segítenie őket. Jó, a nagycsaládosokat nagyobb mértékben, de nem ilyen nagy különbséggel. .. Rákényszeríti például, hogy lakáshozjutás szempontjából három gyereket vállaljon, mert akkor fog mindenféle kedvezményeket meg juttatásokat megkapni. ... Ha nem élek házasságban, akkor is járjon mindenféle támogatás. A gyerek akkor is gyerek, ha nem házasságban élünk. És mindegyikre ugyanannyi családi pótlék járjon. Szerintem a gyerekek egyformák, nem? Az első gyerek is gyerek, meg az ötödik gyerek is.” (Nő, 40 éves.)

Ugyanez kicsit más megfogalmazásban:

„Nem helyes például a jelenleg is lévő politikai gyakorlat, hogy kiemelik a három gyerekes családmódellet, mert azt gondolom, hogy egy gyerek ne szenvedjen azért hátrányt, mert egy- vagy kétgyerekes családba születik. Vagy ugyanígy az, hogy tényleges házasságban születik vagy együttélési kapcsolatból... Igazán az lenne a jó, hogyha ebbe az állam semmilyen szinten nem avatkozna be és nem preferálná az egyiket a másik rovására. Ugyanakkor nyilván valamilyen szociálpolitikai rendszernek lenni kell... De mindenesetre alapelveként azt gondolnám, hogy minden gyerek egyenlő... Én nem tartom helyesnek, hogy sugallják, hogy mi az, amit elvárnak tőled. És ha annak megfelelő, akkor mintegy jutalmaznak. Ha pedig esetleg nem, akkor büntetnek. Az államtól az lenne leginkább elvárható, hogy esélyegyenlőséget teremtsen a gyerekek számára.” (Nő, 28 éves.)

A válaszok harmadik csoportjába azokat a szövegeket soroltuk, amelyek válaszolóink liberális attitűdjeit, vélekedéseit fejezik ki állam és állampolgár viszonyával kapcsolatban. Eszerint sem a mindenkori kormánynak, sem más politikai tényezőnek nincs joga beavatkozni az emberek magánszférájába – sem tiltással, sem akár

jószándékú befolyásolással –, hanem az állampolgárookra kell bízni, hogyan éljenek, mit tartsanak helyesnek vagy helytelennek. Ugyanakkor az államnak kötelessége gondoskodni azokról, akik akár a maguk hibájából, akár a sors, a véletlen, vagy éppen a gazdasági körülmények, a regionális hátrányok, vagy egyéb ok miatt szükséghelyzetbe kerülnek.

Ebbe a válaszcsoportba is sok olyan megszólalással találkoztunk, amely összefüggésben áll a népesedési kérdéssel, vagyis elsősorban a gyermekvállalás kérdésével.

„Amivel nekem problémám van, amikor döntésekbe szólnak bele, vagy manipulálják az embert, például ahogy az abortuszba beleszólnak. Nekem kifejezetten visszataszító és elfogadhatatlan, hogy az állam azon a címen akar például gyerekeket rákényszeríteni, hogy megszülessenek, hogy betiltja az abortusz lehetőségét. Nekem ez nagyon-nagyon nem tetszik, és azt gondolom, hogy mindenkinek a saját joga dönteni. Egyszerűen nem lehet az államnak a kezébe adni ezt a lehetőséget. Hogyan tudja eldönteni a parlamentben az a sok férfi, hogy XY milyen helyzetben van... Lényeg, hogy semmi kényszer ne legyen. Ha te úgy döntesz, hogy nem vállalsz gyereket, ezt megtehesd úgy, hogy téged ezért erkölcsi szinten ne ítéljenek el, annak ellenére, hogy te egy egészséges, gyereket szülni képes nő vagy és van egy élettársad. Ne legyen a társadalom részéről erkölcsi elvárás, hogy neked kötelező szülni, tehát azért adom a segítséget, hogy ezért szüljél. Szóval ha a döntésedben valahol befolyásolva vagy, vagy manipulálni akarnak... És éppen ott nem avatkoznak be, ahol a legnagyobb szükség lenne rá, például ahol a családban bántalmazás van.” (Nő, 51 éves.)

Hasonló szellemet fejez ki a következő szöveg is:

„Ami az ember privát, saját életét illeti, ott senki nem szólhat bele. Tehát például a három hónapig történő abortuszról, úgy gondolom, az anyának vagy a szülőknek a felelőssége dönteni. Nem olyan gazdasági vagy szociális környezetben élünk, hogy legyen joga egy szociálpolitikának vagy államnak ebbe beleszólni, hogy elvállalja-e a gyereket vagy nem. De ha valakinek a sérelmére történik valami, tehát ha megvan a gyerek, akkor igenis szóljon bele, hogy mi történik vele.” (Férfi, 57 éves.)

Nem hisz a kormányzati politika gyermekvállalást befolyásoló szerepében következő válaszoló, ugyanakkor szükségesnek tartja a krízishelyzetekben való segítségnyújtást:

„Az egy illúzió, hogy az állam befolyásolni tudja például a gyermekvállalás kérdését. ... Ha megvizsgálnánk – én nem vizsgáltam, de a tapasztaltaim ezt bizonyítják –, hogy milyen családban van több gyerek vagy kevesebb gyerek, akkor azt az érdekes következtetést vonhatnánk le, hogy minél nagyobb a vagyona az embereknek, minél gazdabbak, ezzel arányosan csökken a gyerekek száma, és minél szegényebbek, annál több a gyerekek száma. Ez is azt mutatja, hogy a szociálpolitika nem igazán tudja befolyásolni a dolgot... Vannak olyan helyzetek, amelyekre reagálni kellene a szociálpolitikának. Például megbetegedhet valaki súlyosan a családban a keresők közül, és lehet olyan súlyos betegsége, ami nemcsak kivonja őt a dolgozó családtagok közül, hanem súlyos pénzekbe kerül. Tehát amikor azt mondom, hogy nem segílyt kell adni, akkor nem arra gondolok, hogy ha valaki bajba kerül, annak se adjunk. Azt igenis kell.” (Nő, 61 éves.)

A család autonómiája mellett tanúskodik a következő interjúrészlet is:

„Szerintem az lenne a jó, ha az állam nem avatkozna be a családok életébe. A család egy saját függetlenséggel rendelkező mag kell, hogy legyen a társadalmon belül. Az

ember ne azért akarjon gyereket, mert ilyen vagy olyan támogatáshoz juthat ezáltal. Azt pedig végképp helytelennek tartom, hogy a juttatható és megkapható anyagiak valamilyen formában erkölcsi befolyást gyakoroljanak a családra. Az államnak el kell tudnia dönteni, hogy akar-e segíteni. Ha akar, akkor elsősorban a gyereken segít és nem a szülőkön. A gyerek pedig akkor is gyerek, ha akármilyen családban is születik meg... Általában véve az lenne a jó, ha a segítségek akkor érkeznének, ha valóban szükség van rájuk, és nem azért, hogy az állam valamilyen formában befolyásoni tudja a család struktúráját.” (Férfi, 52 éves.)

Befolyással lehet-e a család a családot érintő politikára?

Az interjúkból összességében egy olyan szkeptikus kép rajzolódik ki, miszerint a családok, a különböző családtípusokban élő emberek semmit sem tehetnek azért, hogy olyan törvények, intézkedések szülessenek, amelyeknek kialakításában ők maguk is résztvehetnének. Úgy érzik, az egyszerű emberek túlságosan távol vannak azoktól, akik a politikát csinálják, nem hallatszik el a szavuk a döntéshozókig.

Interjúalanyaink többsége úgy látja, hogy az állampolgárok tehetetlenek a politikusokkal szemben. Úgy tapasztalják, nincs interakció politikus és állampolgár között, a választásokon ígéretető politikai pártok és képviselőik nem tartják be szavukat, nem ellenőrizhetők, nem számonkérhetők:

„Egész egyszerűen gyűlölöm, hogy a Parlamentben üresek a székek és nem törődnek velem, hogy a másik ember mennyire kevésből kell, hogy éljen... Ők elfelejtik, honnan jöttek és kik szavaztak rájuk. A családok önmagukban tehetetlenek.” (Nő, 50 éves.)

„Akik a törvényt hozzák, azoknak a legutolsó szempont a család. Az fontos, hogy a külföldnek elfogadható legyen, hogy ne nyomják Magyarországra a bélyeget, hogy ne tiltakozzon a kisebbség – de hogy mi lesz a családdal, az senkit nem érdekel. Ha komolyan vennék a családot és a családokat kérdeznék meg, akkor más lenne a helyzet.” (Férfi, 34 éves.)

„Amit mi itt lent mondunk, fel sem hallatszik. Meg se hallják. Állítólag kéne nekünk lenni valami képviselőnek, de azt sem tudom, kicsoda, nem is láttam még életemben. Tehát nincs, akinek elmondhatnád a gondod-bajod, és az továbbgyűrűzne és felmenne odáig, ahol meg kéne, hogy hallják.” (Nő, 46 éves.)

Többen is utaltak arra, hogy a család témája kampányfogássá degradálódott, és olyan is volt, aki az egymást váltó kormányok családra vonatkozó befolyásolási törekvéseit magyar jelenségnek tekintette:

„Egy egyszerű példát mondok. Ha jól tudom, és remélem, hogy jól tudom, az embereket Olaszországban a legkevésbé sem izgatja, hogy Berlusconi a miniszterelnök, és ki kicsoda, melyik miniszter mit csinál... Olaszországban nem foglalkoznak azzal, hogy éppen milyen hatalom van, ők élik a maguk életét, nem befolyásolja a politika a jövedelmüket, a családi életüket... Itt látványos, hangzatos szózatokat mondanak választási kampányként, de nem kéne, hanem függetlenül párttól meg kormánytól... szerintem a család fölötté áll mindennek. Csúnya dolgot fogok mondani: mi itt megvagyunk, minket hagyjanak békén, nekem nem kell hangzatos támogatás... Szerintem ez van a nyugati világban, ahol független a mindenkori politikai érdekektől meg hatalmaktól, hogy hogyan élnek a családok. Élnek, ahogy élnek, amit megteremtnek maguknak. ...” (Férfi, 37 éves.)

A mintán belül kisebbséget képviseltek azok a válaszolóink, akiknek konkrét megoldási javaslatai voltak arra nézve, hogyan tudnák maguk a családtagok befolyásolni a családra vonatkozó politikát.

Ebből a szempontból két különböző vélekedéssel találkoztunk. Az egyik szemlélet képviselője individuális, családi szinten reménykedik a családok hatékonyabbá válásában, azáltal, hogy már a gyermeknevelésben törekszik az autonóm, a közügyekbe beleszóló akaró és tudó állampolgár nevelésére. Így talán a jövő generációk képesek lesznek arra, hogy aktívabb szerepet vállaljanak az őket közvetlenül érintő döntések meghozatalában.

„Már az is politika, hogy hogy neveled a gyerekedet, milyen irányba befolyásolod, és ezzel hatással lehetsz a politikai életre...” (Nő, 37 éves.)

Vagy általánosabban megfogalmazva:

„Hogy mi történik a családpolitikában? Ez sajnos összefügg azzal, hogy amikor az ország minden tekintetben felnő, tehát lesz egy olyan társadalmi-politikai minta, amit tudnának követni az emberek az életben, és nem a közérkölc által negatívan megítélt dolgok, tehát a korrupció, a csalás lennének a legáltalánosabb jelenségek, ha minél több minta lenne, és minél több lehetőség minden tekintetben... Én naívan és optimistán úgy képzelem el, hogy olyan 10-15 év múlva, ha egy EU-ország lesz ez az ország és egyre több lesz a középosztálybeli, viszonylag jobbmódú ember, aki nem fog szélsőséges politikai nézeteket vallani, kevesebb lesz a gyűlölködés, akkor a családok és hatékonyabbak lesznek...” (Férfi, 57 éves.)

A másik, konkrét javaslattípus az állampolgár és a politikai aktorok viszonyának megváltozásától várna el a családok politikát befolyásoló szerepének megerősödését. Ennek egyik lehetséges útja a civilszervezeteken keresztül vezethető – ha ezekben egyelőre nem is mindenki bíz:

„Igazából maga a család a világon semmit nem tehet a szociálpolitikáért. Lehet szép kis kérelmeket írni segélyért, esetleg egyéni esetekben meg is ítélik, de attól a másik 5-6 embernek nem lesz jobb. Tehát igazából egy ilyen szakszervezet típusú civil szervezeteknek lenne értelme, de annyira fásultak az emberek, hogy már bármilyen szervezet gyanús... itt már a védőnők egyesülete is gyanús. Mert civil szervezet mint olyan, nem létezik, mert mindenben benne van a politika. Itt civil szervezeteket politikai pártok pénzelnek. De mindenképpen akkor tudná érvényesíteni a család az érdekeit, mint ahogy a Nagycsaládosok Egyesülete megvan, vagy ha egyedülálló alakítanak civil szervezetet, az mindenképpen tényező, mert akkor több ember nevében fel tudnak lépni...” (Nő, 30 éves.)

Más is pozitív példaként hozta fel a Nagycsaládosok Egyesületét, mint olyan szervezetet, amelynek már ma is van befolyása a döntéshozatalra:

„A Nagycsaládosok Egyesülete valahol a semmiből alakult, és érzem is, hogy szavuk van, befolyásuk van a családpolitikát érintő törvényekben, meghallgatják őket és hallgatnak is rájuk. Egy olyan országos hálózatot tudtak létrehozni, ami eljuthat minden településre...” (Nő, 28 éves.)

Sajátos szemléletet képviselt viszont egyetlen – nő – válaszolóink, aki attól várna a politika családokkal kapcsolatos érzékenységének megváltozását, ha a parlamentbe több női törvényhozó kerülne:

„Talán ha a nők egy kicsit nagyobb szerepet kapnának a politikai életben, akkor talán több rész munkaidős, meg rugalmas munkaidős munkahely lenne. A női politikusokhoz ez közelebb állna. Nagyobb teret kapna, több szó lenne ezekről a problémákról.” (Nő, 29 éves.)

Összefoglalás

A mélyinterjúk elemzése során láthattuk, hogy válaszolóink a politika családokra gyakorolt befolyását elsősorban a gyermekvállalás támogatásán keresztül ítélik meg. Ebben nagy szerepet játszhat az akkori kormány családpolitikája, amely hangsúlyosan a fiatal, gyermekes családokat célozta meg, és a háromgyermekes családmodellt favorizálta. Interjúalanyaink jól érzékelik, hogy ez a családmodell egy képzelt nemzeti, polgári középosztály kialakítását célozta meg, és ebből a modelltől kirekesztődnek mindazok, akik életkoruk, képzettségük, erkölcsi felfogásuk, világnézetük miatt a normaként megjelenített családképet magukra nézve nem látják megvalósíthatónak, illetve valamilyen oknál fogva elutasítják. A mélyinterjúk minta kis terjedelme miatt csak kevesen voltak olyanok, akik maguk éppen a gyermekvállalás időszakában, teljes családban éltek, a minta nagyobbik része már túl volt a családalapítás időszakán. Ezért az aktuális családpolitika iránti bizalom, vagy éppen annak elutasítása nem függött feltétlenül össze azzal, hogy a válaszoló a kormányzat célkitűzéseit a maga számára megfelelőnek tartotta-e vagy sem.

A családpolitika fogalmának népesedési kérdéssé redukálása viszont rávilágít arra, hogy válaszolóink – és talán azt is állíthatjuk, hogy az egész magyar közvélemény – nincsenek valójában tisztában azzal, hogy milyen egyéb területeken gyakorolhatna befolyást a családok illetve egyes családtagok helyzetére a tágabban értelmezett családpolitika, nemcsak az állam, hanem más aktorok részéről is.

A legszembetűnőbb a munkáltatók szinte teljes mértékű negligálása a megszólalásokban. Az államszocializmus évtizedeiben szocializálódott emberek szemében nem különült el világosan állam és munkaadó. A munkahelyekhez kapcsolódó szociálpolitikai juttatások – táppénz, nyugdíj, üdülés, gyed, vállalati bölcsőde és óvoda, stb. – olyan járandóságok voltak, amelyeket – jogosan – az emberek ugyanúgy az államhoz kötöttek, mint más pénzbeli juttatást vagy szolgáltatást. Ha tapasztalják is, hogy ezen a területeken radikális változások történtek, és tudják, hogy a privatizáció kiteljesedésével az állam szerepe lecsökkent a foglalkoztatásban, mégis a munkahelyeken tapasztalt anomáliák, illetve a szolgáltatások hiánya miatt ma is az államtól várnának el intézkedéseket. A leggyakrabban említett sérelmek között szerepelt a női munkavállalót – különösen a fiatal anyákat –, valamint az idősebb korosztályt érintő megkülönböztetés, de felmerült a kényszervállalkozásokkal kapcsolatosan a minimálbér szintjén megállapított legális jövedelem (amit a feketén megfizetett plusz pénz egészíthet ki) nyugdíjra, táppénzre, gyedre gyakorolt hátrányos hatása is. Mindezen sérelmekkel szemben tehetetlennek érzik magukat a munkavállalók, hiszen tudatában vannak a jelentős arányú munkanélküliségnek és a regionális hátrányok leküzdhetetlenségének, és nem is találnak segítséget semmilyen szervezet részéről.

A civil szervezetek – legyenek valamely egyházhoz kapcsolódóak vagy sem – szintén csak elenyésző hatást tudnak gyakorolni a családok problémáinak megoldásában. Válaszóink inkább csak a hallomás szintjén találtak olyan szervezetekkel, amelyek konkrét segítséget nyújtanak rászorulóknak – egyedül idős, tartósan beteg vagy rokkant családtagok gondozásával kapcsolatban merült fel létezésük.

Összességében tehát úgy látjuk, válaszolóink körében nagy összhang van atekintetben, hogy a családdal kapcsolatos döntéseket a család belügyének tekintik, és a családokban adódó problémákat a családon belül tartják „természetesnek” megoldani. Mind a gyermekek felnevelését, mind az idős hozzátartozókról való gondoskodást

családi feladatként ismerik el. Ebben a felfogásban egy olyan hagyományos családkép nyilvánul meg, amely különböző kutatások szerint is nagymértékben jellemzi a magyar társadalom tagjait. A többség által ideálisnak tartott családban mereven elkülönül egymástól a férfi és a nő szerepköre – annak ellenére, hogy a kétkeresős családmmodell elfogadottá és széles körben elterjedté vált az elmúlt évtizedekben. A korai gyermeknevelés, beteg gyermek vagy más hozzátartozó ápolása, idős rokonról való gondoskodás elsősorban a nők terén, a férfiak feladata a család megnövekedett terheit fokozott munkavállalással, pénzkeresettel kompenzálni.

Ugyanakkor abban is nagy összhangot látunk, hogy az évtizedek óta jól ismert és elfogadott családpolitikai intézményeket – családi pótlék, gyás, óvodai ellátás –, a változó, de minden időszakban a családtípussal és családlétszámmal összefüggő lakáspolitikai intézkedéseket, valamint a nyugdíjat és táppénzt egyformán olyan járandóságoknak tekintik, amelyek igénybevétele nem áll szemben a család autonómiájának tétélezésével.

Ez a kis kutatás nem alkalmas arra, hogy alaposabban kibogozhassuk belőle a közgondolkodásnak azokat a vonásait, amelyek szociális javak igazságos elosztásának elveire vonatkoznak, és amelyek az évtizedeken át súlykolt egalitáriánus szemléletből, egy korábban érvényes és a rendszerváltozás után újra megerősödő individualista, teljesítményalapú gondolkodásmódból és egy hagyományos, a férfi/nő szerepek dichotómiáját elfogadó szemléletből tevődnek össze. Ha találunk is különbséget interjúalanyaink felfogásai között, azt állíthatjuk, hogy szinte nem találkozunk tiszta típussal. Annyit tehetünk tehát, hogy az egyes kérdések tárgyalásánál bemutattuk a jellegzetes választípusokat, és ezáltal reprezentálni tudtuk a magyar közvélekedésben megfogalmazódó, saját tapasztalatra épülő jellegzetes általánosításokat család és politika viszonyáról.

Irodalom

- Csernák Józsefné (1992): *Élettársi kapcsolatban élők néhány társadalmi-demográfiai jellemzője*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései 46.
- Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth István György szerk. (2002): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2001*. Budapest: TÁRKI-Szociális és Családügyi Minisztérium.
- Neményi M. (1998): *Csoportkép nőekkel*. Budapest: Új Mandátum.
- Neményi M. (2001): *Egy határszerep anatómiája. Védőnők a nemi, etnikai és professzionális identitás metszéspontjába*. Budapest: Új Mandátum.
- S.Molnár E–Pongrácz Tiborné (1996): *Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 57.
- S.Molnár E–Pongrácz Tiborné (1991): *Sokgyermekes családok*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 4.
- S.Molnár E.–Pongrácz Tiborné–Kamarás F.–Hablicsek L. (1998): *Házasságon kívüli szülések*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 6.
- Szukicsné Serfőző K. (1995): *Az egyszülős családok társadalmi-demográfiai jellemzői*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 55.
- Tóth Olga (1997): *Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban*. In Lévai K. –Tóth I.Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről Magyarországon, 1997*. Budapest: TÁRKI-Munkaügyi Minisztérium.